

Yetersizliğe Sahip Kardeşi Olanlarla, Olmayanların Yetersizliğe Yönelik Tutumları ve Kaygı Düzeyleri Yönünden Karşılaştırılması

✉ Hatice Gunayer ŞENEL*

Ailede yetersizliği olan bir çocuğun doğumu, birçok önemli değişikliği de beraberinde getirir. Normal çocuğa sahip ailelere oranla, bu ailelerdeki bireylerin tumune, daha fazla sorumluluk, daha fazla çaba ve kendilerine ayırabilecekleri daha az zaman düşer. Yetersizliği olan çocuğun ailesi, bundan böyle baş etmek zorunda olduğu birçok yeni durumla karşı karşıyadır. Bunlar arasında, çocuğun farklı ihtiyaçları, yetersizliğe sahip çocuğun ailede yarattığı kaygı, sorumlulukların artmasından oturu rollerin yeniden yapılandırılması, yaşanan bu farklılıklara uyum ve doğacak yeni ve farklı ihtiyaçların karşılanması yaşanabilecek maddi sıkıntılar gelebilir. Ailenin diğer üyeleri, günlük yaşam etkinliklerini belirlerken bile öncelikle ailenin yetersizliği olan üyesinin ihtiyaçlarını gözetmek durumundadırlar. Araştırmacıların çoğunluğu, yetersizliğe sahip çocuğu olan aileleri anne-baba açısından ele almışlardır (Crnic, Friedrich ve Greenberg, 1983, Harris, Boyle, Fong, Gill ve Stranger, 1987, Kazak, 1987, Kazak ve Marvin, 1984, Morgan, 1988).

Yetersizliğe sahip kardeşi olanlar ise bir yandan kardeşlerinin farklılığını anlamaya çalışırken, diğer yandan da normal kardeşi olan yaşlılarına oranla daha fazla sorumluluk aldıklarını ve anne babalarından daha az ilgi gördüklerini hissedebilirler. Yetersizliğe sahip kardeşi olan

kişiler, yetersizliğin aile üzerinde yaratacağı tüm farklılıkları ve güçlükleri anne babaları ile paylaşmak durumunda olmalarına rağmen, bu kardeşlerle ilgili araştırmalar anne-babalarla ilgili yapılmış çalışmalara oranla çok azdır. Bazı araştırmacılar kardeş ilişkisinin önemini, bu ilişkideki rollerin farklılığına bağlarlar. Kardeşler birbirinin hem arkadaşı, hem öğretmeni hem koruyucusu hem bakıcısı hem de sürekli yarıştıkları yakınlarıdır (Lobato, 1990, McKeever, 1983, Pfouts, 1976, Powell ve Ogle, 1985). Tüm kardeşler karşılıklı etkileşim içindedirler. Eğer kardeşlerden biri, bir yetersizliğe sahipse, bu durumun diğer kardeş üzerinde değişik etkileri olacaktır. Özellikle kaygı düzeyi ve yetersizlikten etkilenmiş kişilere yönelik tutumları da etkilenecektir. Bu kardeşler, yetersizliği olan kardeşe karşı, gücensizlik, kıskançlık, düşmanlık, suçluluk, derin üzüntü, korku, utanç ve red gibi duygular hissedebilirler (Crnic ve ark., 1983, Gargiulo 1985, Lobato, 1990, Powell ve ark., 1985). Bu tür duygular, ailenin yaşadığı stres, yetersiz anne baba ilgisi, aşırı sorumluluklar ve sosyal ilişkilerdeki güçlükler yetersizliğe sahip kardeşi olan kişilerdeki kaygı düzeyinin artmasına yol açacaktır (Dimont, 1990, Kew, 1975). Seligman'a (1983) göre yetersizliğe sahip kardeşi olanların yaşadığı uyum problemleri, kardeşin bakım sorumlulukları, yetersizliği anlamadaki güç-

* Ar. Gör. Hatice Gunayer Şenel. A.U. Eğitim Bilimleri Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü.

** Bu çalışmanın İngilizcesi "International Journal for Advancement of Counseling" te yayınlanmak üzere kabul edilmiştir.

lukleri, yetersizliği olarak ailenin yetersizliği olan çocuğa yönelik tutumuyla ilişkilidir. Sonuç olarak, yetersizliğe sahip kardeşi olanların bu yaşantılarından oturu psikolojik yardıma ihtiyaçları vardır denebilir.

Bu kardeşlerin uyum düzeylerini belirleyen değişkenler arasında normal kardeşin yaşı, yetersizliğe sahip kardeşe aralarındaki yaş farkı, cinsiyet, eğitim düzeyi gibi değişkenler sayılabilir. Grossman (1972) Hannah ve Midlarsky (1987) aile üyesi sayısının daha az olduğu ailelerdeki kardeşlerin daha fazla problemi olduğunu ve anne-babaların beklentilerini gerçekleştirirken daha çok baskı hissettiklerini saptamışlardır. Breslau, Weisman, Messenger (1981) ve Gath' a (1974) göre ise yetersizliği olan kardeştan daha büyük normal kardeşlerin, özellikle de kız kardeşlerin uyum konusunda daha fazla güçlükleri olduğunu belirtmişlerdir.

Fowle e göre (1968) kardeşler arasındaki yaş farkı, cinsiyet, normal kardeşin doğum sırası gibi etkenler yetersizliği olan kardeşlerin, normal kardeşler üzerindeki etkilerini değerlendirmede önemlidir. Genellikle, en büyük kız kardeşlerin, en büyük erkek kardeş veya daha sonra doğmuş kız kardeşlere oranla bakım sorumluluğunu daha çok üstlendikleri görülmüştür. Sonuç olarak, büyük kız kardeşlerin yetersizliğe sahip kardeşlerin varlığından en olumsuz yönde etkilenen kişiler olduğu saptanmıştır (Akt Lobato, 1983). Ote yandan, Auletta ve De Rosa (1991) ağır derecede zihinsel yetersizliğe sahip kardeşi olan 70 gencin benlik kavramlarını, 70 normal kardeşe sahip gençle karşılaştırmıştır. Bu iki farklı kardeş grubunun benlik kavramları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bu sonuç ta zihinsel yetersizliği olan çocukların kardeşlerinin sosyal uyum güçlüğü yaşamalarından oturu risk taşıdıkları görüşünü desteklememektedir.

Bu araştırmada yetersizliğe sahip

kardeşi olanların kaygı düzeylerinin yanı sıra, bu kişilerin yetersizliğe sahip kişilere yönelik tutumları da incelenmiştir. Yaşam boyu süren en uzun ilişki özelliği taşıyan kardeş ilişkisindeki en önemli belirleyicilerden birisi de yetersizliği olan kardeşe yönelik tutumdur. Triandis, Adamopoulos ve Brinberge göre (1984) tutumlar, kişinin bir nesne veya bir insana karşı olan bilişsel, duygusal ve davranışsal yaklaşımını belirler. İnsanlar tutumlarına göre düşünür, hisseder ve davranırlar. Yetersizliğe sahip kişilere yönelik tutumların değişmesi ile bu kişilerin toplumdaki statülerinin de değiştiği gözlenmiştir, bu da yetersizliğe sahip kişileri doğrudan etkilemektedir. Yetersizliğe sahip kişilere yönelik tutumun belirleyicilerinden biri de yetersizliğe sahip kişilerle olan yakın ilişkidir (Higgs, 1975, Horne, 1982, Gottlieb, Cohen ve Goldstein, 1974, Maglajlik ve Jordan, 1974). Higgs (1975) yetersizlikle ilgili daha fazla bilgi sahibi olmak ve yetersizliği olan kişilerle yakın ilişkide bulunmak ile yetersizliğe yönelik tutum arasında olumlu bir ilişki saptamıştır. Diğer araştırmacılar (Bowman, 1979, Chin-Shong, 1968, Hjermsstad, 1974 ve Roeher, 1959) ise yetersizliği olan kişilerle yakın ilişki içerisinde olmakla, onlara yönelik tutum arasında önemli bir ilişki olmadığını belirtmişlerdir. Araştırmanın yapıldığı sıralarda ülkemizde yetersizliğe sahip kardeşi olanlarla ilgili yapılmış tek çalışma Şen in (1991) çalışmasıdır. Şen (1991) işitme engelli kardeşi olan, yaşları 12-17 arasında değişen gençlerle yaptığı çalışmada cinsiyet, eğitim durumu, işitme engelli kardeşin büyük ya da küçük oluşuna göre bu gençlerin psikolojik durumlarının değişmediğini saptamıştır.

Yetersizliğe sahip kardeşi olanların kaygı düzeyleri ve yetersizliği olan kişilere yönelik tutumlarının araştırılması, bu kişilerin yaşadıklarını anlamak ve onlara yardım edebilmek açısından önemlidir.

Bu araştırmanın amacı da yetersizliğe sahip kardeşi olanlarla, olmayanların kaygı düzeyleri ve yetersizliğe yönelik tutumlarını karşılaştırmaktır

YÖNTEM

Araştırma Grubu

Araştırma grubunu, 30 normal ve 30 zihinsel yetersizlik, otizm ve Down sendromu tanısı almış kardeşleri olan kişiler oluşturmaktadır. Yetersizliğe sahip kardeşi olanların oluşturduğu grubun yaşları 13-20 ($\bar{x} = 16.60$ $ss = 2.91$) arasında değişirken, bu kardeşlerin 26'sı yetersizliği olan kardeşten daha büyük, 4'u ise daha küçük yaşlardadır. Bu gruptaki kardeşlerin 22'si kız kardeş iken 8'i erkek kardeştir. Normal kardeş sahiplerinin oluşturduğu grup da, diğer gruba benzer yaşlarda ($\bar{x} = 17.15$ $ss = 2.80$) ve benzer sosyal çevreden olup, yetersizliği ve kronik hastalığı olmayan bireylerin kardeşleri arasından seçilmiştir. Her iki kardeş grubu da genelde 4 ila 6 kişilik ailelerden gelmektedir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada tüm deneklerin kaygı düzeylerini belirlemek amacıyla, Ozuru ve Surekli Bir Hastalığı Olan bir Uyeye Sahip Ailelerin Kaygı ve Endişe Düzeyini Ölçme Aracı (Holroyd's Questionnaire on Resources and Stress) kullanılırken yetersizliğe sahip kişilere yönelik tutumlarını belirlemek amacıyla da Yetersizlikten Etkilenmiş Kişilere Yönelik Tutum Ölçeği (Attitudes Towards Disabled Person) kullanılmıştır. Ayrıca araştırmaya katılan kişilerle ilgili bilgi formu da, katılımcılar tarafından doldurulmuştur.

Ozuru veya Surekli Bir Hastalığı Olan Bir Uyeye Sahip Ailelerin Kaygı ve Endişe Düzeyini Ölçme aracı, Holroyd (1987) tarafından yetersizliğe sahip çocuğu olan ailelerin 3 ayrı alandaki (yetersizliği olan kişiyle ilgili problemler, tutumlar, aile problemleri) kaygı ve kaygı kaynaklarını belirlemek amacıyla geliştirilmiş,

11 alt-ölçekten oluşmaktadır. Ölçek, Akkok (1989) tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve uyarlanmıştır. Ölçeğin güvenilirliği, Kuder-Richardson yöntemiyle 0.55 olarak bulunurken, ölçeğin geçerlik çalışmaları ise Holroyd (1987), Salisbury (1989) ve Akkok (1989) tarafından yapılmıştır. Geçerlik çalışmaları sonucunda ölçeğin özellikle kaygı düzeyini, kaygı kaynağını ve genel olarak aile bağlılığını belirlemede yeterli düzeyde olduğu görülmüştür.

Yetersizlikten Etkilenmiş Kişilere Yönelik Tutum Ölçeği (Attitudes Towards Disabled Person) ise Yüker, Block ve Young (1970) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin 20 maddeden oluşan O formu Ozyürek tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, (1988), ölçeğin bu formunun test-tekrar test güvenilirliği 0.76 bulunmuş ve ölçeğin kapsam geçerliğinin de oldukça yüksek olduğunu saptanmıştır.

Bilgi formu ise cinsiyet, yaş, eğitim durumu, doğum sırası, aile üyelerinin sayısı ve yetersizliğe sahip kardeşi olanların dolduracakları yetersizliğin türü gibi bölümlerden oluşmaktadır.

Uygulama

Başlangıçta, uç ayrı özel eğitim okuluna devam eden yetersizliği olan çocukların kardeşlerine çalışmanın amacını bildiren birer mektup gönderilmiştir. Bunun sonucunda araştırmaya katılmak isteyen gönüllü kardeşlerle çalışma yürütülmüştür. Araştırmacılar bilgi formunu ve ölçekleri deneklerin evinde veya özel eğitim okullarında uygulamışlardır.

Bulgular

Yetersizliğe sahip kardeşi olanlarla, olmayanların kaygı düzeyleri ve yetersizliğe sahip kişilere yönelik tutumlarının karşılaştırılmasında t testi kullanılmış ve 0.05 anlamlılık düzeyi benimsenmiştir. Yetersizliğe sahip kardeşi olan grubun kaygı düzeyinin ortalaması normal kardeşlere sahip grubun ortalamasından anlamlı düzeyde daha yüksek bulunmuştur ($t = -3.49$, $p < 0.05$). Yetersizliğe sahip kardeşi olan

Tablo 1
Kardeş Gruplarının Kaygı Düzeyi ve Tutum Puanlarının
Karşılaştırılması

Değişkenler	Grup	N	X	ss	t
Kaygı Düzeyi Puanı	NKO	30	32 10	8 33	-3 49*
	YSKO	30	38 23	4 85	
Tutum Puanı	NKO	30	52 80	13 68	-1 46
	YSKO	30	57 80	12 89	
P<0 05					

NKO Normal kardeşi olanlar

YSKO Yetersizliğe sahip kardeşi olanlar

grubun yetersizliği olan kişilere yönelik tutumları ile normal kardeşe sahip olanların tutumları arasında ise anlamlı bir fark bulunamamıştır ($t=-1 46, p< 05$) Her iki grubun kaygı ve tutum ölçeklerinden aldıkları puanlarının ortalamaları, standart sapmaları ve t-testi puanları Tablo 1 de gösterilmiştir Diğer taraftan t-testi analizi sonucunda kaygı düzeyinin cinsiyet ($t=1 49, p<0 05$), aile uyelerinin sayısı ($t=-0 47, p<0 05$) ve eğitim düzeyinin değişmesi ($t=-0 83, p<0 05$) ile anlamlı bir farklılık göstermediği saptanmıştır Benzer sonuç cinsiyet ($t=1 41, p<0 05$), aile uyelerinin sayısı ($t=0 80, p<0 05$), eğitim düzeyinin ($t=-0 42, p<0 05$) değişmesi ile yetersizliğe sahip kişilere yönelik tutumların anlamlı bir farklılık göstermemesiyle de elde edilmiştir

Tartışma

Araştırmanın bulguları değerlendirilirken kardeş gruplarındaki sayının azlığının ve bu konu ile ilgili araştırmaların yapıldığı diğer ülkelerle, Türkiye arasındaki kültürel farklılıklar gözönüne alınmalıdır Ülkemizde Avrupa ülkelerine veya Amerika'ya oranla, yetersizliğe sahip kişilerin bakım/egitim ihtiyaçlarını karşılayabilecek kurum sayısı az olduğundan, yetersizliği olan kişiler vaktinin çoğunu ya da tamamını aileleri ile geçirmek zorundadırlar Anne-babalar gibi normal kardeşler de yetersizliği olan

çocuktan sorumludurlar ve kardeşlerine evde, sokakta bakmak durumundadırlar Ayrıca, yetersizliğe sahip kardeşi olanlar, normal kardeşi olanlara oranla daha fazla sorumluluk, kaygı, daha az anne-baba ilgisi, kardeşle ilgili olumsuz duygular, kardeşin bakımı ve eğitiminin masraflı olmasından oturu maddi güçlük yaşayabilirler Diğer ülkelere oranla, Türkiye'de yetersizlikten etkilenmiş kişilere uygun okul, kurum, profesyonel yardım bulma güçlüğü ve anne-babanın olumundan sonra bu kardeşlerin bakımının tamamen normal kardeşlere kalacağı gerçeği de bu çocukların normal kardeşleri için kaygı yaratan diğer etkenlerdir Oyle ki, yetersizliğe sahip kardeşi olanlar, çocukluktan beri yaşamlarını, gelecek planlarını kardeşlerinin ihtiyaçlarına göre ayarlamak zorunda kalmaktadırlar

Bu araştırmadaki yetersizliğe sahip kardeşi olanların yaşadıkları kaygı ile ilgili bulgular, Auletta ve De Rosa'nın (1991) bulgularına ters düşerken, Dimont (1990) ve Kew'in (1975) bulgularına ise benzerlik göstermektedir Tablo 1 de de görüldüğü üzere yetersizliğe sahip kardeşi olanlarla, normal kardeşi olanların kaygı düzeyleri arasındaki fark anlamlı bulunmuştur Fakat kardeşlerin kaygı düzeylerinin cinsiyet, aile uyelerinin sayısı ve eğitim düzeyine göre anlamlı şekilde farklılaşmadığı bulunmuştur Bu

sonuç Şen in (1991) araştırmasının bulgularıyla benzerlik göstermektedir. Oysa ki Breslau ve ark (1981) ile Gath' in (1974) araştırmalarında yetersizliği sahip kardeşi olan, kız kardeşlerin kaygı düzeyi, erkek kardeşlerin kaygı düzeyinden daha yüksek bulunmuştur. Bu araştırmada cinsiyet, aile üyelerinin sayısı ve eğitim düzeyine göre kardeşlerin kaygı düzeylerinin anlamlı farklılık göstermemesinin önemli nedenlerinden biri örneklemün küçük olması olabilir.

Yetersizliğe sahip kardeşi olanların, diğer gruba oranla daha olumlu tutuma sahip olmalarına rağmen aradaki fark anlamlı bulunmamıştır. Higgs e (1975) göre yetersizliğe sahip kişilerle daha fazla ilişkide bulunmanın ve bu kişiler hakkında bilgi sahibi olmanın tutumlar üzerinde olumlu etkisi vardır. Bu araştırmada normal kardeşi olanlarla yetersizliğe sahip kardeşi olanların tutumları arasında anlamlı bir fark olmamasının bir nedeni olarak, araştırmaya gönüllü olarak katılmış olan normal kardeş sahiplerinin yetersizliği olan kişilerle daha fazla ilişkileri ve bilgileri olan kişiler olması düşünülebilir.

Yetersizliğe sahip kişilerin yakınlarının bu kişilere yönelik tutumlarının daha olumlu yönde değiştirebilmeleri, ancak bu ilişkilerdeki tutumun öneminin kavranmasıyla mümkün olacaktır. Yetersizliğe sahip çocukların, kişisel, akademik ve sosyal yonden başarılı olmaları da bu çocukların yakın çevresindeki kişilerin onlara karşı olan tutumlarından etkilenecektir. Öncelikle bu ilişkilerdeki tutumun önemini kabul ettikten sonra, yetersizliği olan kişilere yönelik tutumlar daha olumlu yönde değiştirilmeye çalışılmalıdır.

Danışmanları yetersizliğe sahip kardeşi olanların yaşadıklarını anlamada ve onlara yardımcı olmada önemli bir rol oynarlar. Yetersizliğe sahip kardeşi olanlarla çalışan bir danışman, bu yandan böyle bir kardeşe sahip olmanın olumsuz yanlarıyla baş etmelerinde normal kardeşe yardımcı

olurken, ote yandan da yetersizliğe sahip kardeşin zayıf yanlarından çok güçlü yanlarını görmelerinde de normal kardeşlere yardımcı olmalıdır. Danışman ayrıca normal kardeşlerin tutumlarında da olumlu yönde değişiklik yaratmada da çok önemli bir rol oynar. Bunu gerçekleştirirken de, ilgili kitap, film, rol canlandırma gibi yöntemlerden yararlanılabilir ve yetersizliğe sahip üretken modellerle, normal kardeşlerin ilişki kurmalarını sağlayarak yetersizliğe sahip kişilerin güçlü yanlarını gösterip, onlara yönelik tutumların olumlu yönde değiştirilmesini de sağlayabilirler. Böylece bu kardeşlerin yetersizliği olan kişiler hakkında hem daha bilgili, hem de daha olumlu tutuma sahip olmaları sağlanabilir.

Bu kardeşlerin yetersizliğe sahip kardeşten kaynaklanan kaygılarıyla baş etme sürecinde de danışmanlığın faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu tür bir hizmetle normal kardeşlerin ihtiyaçları olan bilgilerde (örneğin, yetersizliğin farklılıkları, nedenleri, alternatif eğitim programları, yardım türleri, davranış değiştirme teknikleri, yaşanan güçlüklerle baş etme yöntemleri gibi) sağlanabilir. Davranışsal yaklaşımda normal kardeşler, yardımcı terapist olarak görev yapabilmektedirler. Miller ve Cantwell (1976) yetersizliğe sahip çocuğu olan ailelerle yaptıkları terapilere normal kardeşleri de kattıklarında yetersizliği olan kardeşe yeni becerilerin öğretilmesinde normal kardeşlerin çok olumlu katkıları olduğunu gözlemişlerdir. Ayrıca ailelerdeki tutarlılık ve olumlu ilişkilerde de artış olmuştur. Stewart, Benson ve Lindsey de (1987) yetersizliğe sahip kardeşi olanlar için bir unite planı geliştirmişlerdir. Bu plan bilgilendirme, tartışma, rol canlandırma, misafir konuşmacılar ve diğer etkinlikleri (alan gezileri, piknikler, basın sunuları gibi) içermiştir.

Chintz (1981) ve Summers, Budge ve Summers (1991) kurulacak destek gruplarıyla, normal kardeşlerin yetersizliğe sahip kardeşleriyle ilgili duygu ve

endişelerini paylaşma fırsatı bulurken, yetersizlikle ilgili gerekli bilgileri de edinebileceklerini söylemişlerdir. Yetersizliğe sahip kardeşi olanların kaygı düzeyleri ve tutumlarının anlaşılması, onların rehberlik ve danışma ihtiyaçlarını belirlemede önem taşır. Kaygı düzeylerinin ve tutumlarının anlaşılmasından sonra profesyoneller, normal kardeşlere kaygı düzeyleri ile baş etmelerinde ve kardeşlerine yönelik tutumlarını olumlu yönde geliştirmelerinde yardımcı olabilirler. Dahası, normal kardeşler yetersizliği olan kardeşin sosyalleşmesi ve topluma kaynaşması için gerekli yardım, eğitim ve ilgili hizmetler için de çok önemlidir. Bu nedenle, normal kardeşler, yetersizliğe sahip kişilerin eğitimsel ve sosyal standartlarını geliştirmeyi amaçlayan grubun ayrılmaz bir parçasıdır.

KAYNAKÇA

Akkok, F., (1989) Ozuru veya surekli bir hastaligi olan bir uyeye sahip ailelerin kaygi ve endise duzeyini olcme araci (KEOA)'nin gezerlilik ve guvenlilik calismasi **Psikoloji Dergisi**, 7, (23), 26-38

Auletta, R., De Rosa, A. P. (1991) Self-concepts of adolescent siblings of children with mental retardation **Perceptual and Motor Skills**, 73, 211-214

Bowman, J., (1979) A study of the attitudinal responses of nondisabled subjects toward amputation, blindness, and facial disfigurement **Dissertation Abstracts International**, 401, 4458-4459 B

Breslau, N., Weizman, M., Messenger, K. (1981) Psychological functioning of siblings of disabled children **Pediatrics**, 67, 344-353

Chun-Shong, E. (1968) Rejection of the mentally ill: A comparison with the finding on ethnic prejudice **Unpublished PhD Dissertation**, Columbia University, New York

Chinitz, S. P. (1981) A sibling group for brothers and sisters of handicapped children **Children Today**, November-December, 21-23

Crnic, K. A., Friedrich, W. N., Greenberg, M. T. (1983) Adaptation of families with mentally retarded children: A model of stress, coping and family ecology **American Journal of Mental Deficiency**, 86, (2), 125-138

Dimont, C. G. (1990) Self concept and school adjustment among siblings of mentally retarded, learning disabled and children **Unpublished Ph.D. Dissertation** The George Washington University, Washington, DC

Gargiulo, R. M. (1985) **Working with parents of exceptional children: A guide for professionals**. Boston: Houghton Mifflin Co.

Gath, L. (1974) Sibling reactions to mental handicap: A comparison of the brothers and sisters of mongol children **Journal of Child Psychology and Psychiatry**, 15, 187-198

Gottlieb, J., Cohen, L., Goldstein, L. (1974) Social contact and personal adjustment as variables relating to attitudes toward EMR children **Training School Bulletin**, 71, 9-16,

Grossman, F. (1972) **Brothers and sisters of retarded children**. Syracuse, New York: Syracuse University Press

Hannah, M. E., Midlarsky, E. (1987) Siblings of the handicapped: Maladjustment and its prevention **Techniques: A Journal for Remedial Education and Counseling**, 3, 188-195

Harris, S. L., Boyle, T. D., Fong, P., Gill, M. J., Stranger, C. (1987) Families of developmentally disabled children **Advances in Developmental and Behavioral Pediatrics**, 8, 49-73

Higgs, R. W. (1975) Attitude formation-contact or information **Exceptional Children**, 41, 496-497

Hjermstad, E. J. (1974) An exploratory study of undergraduate students in special education in relation to attitudes toward handicapped **Dissertation Abstracts International**, 35, 2807 A

Holroyd, J. (1987) **Manual for the Questionnaire on Resources and Stress for Families with Chronically III or Handicapped Members**. Brandon, VT: Clinical Psychology Publishing Co.

Horne, M D. (1982) Attitudes and learning disabilities **A Literature Review for School Psychologists**, 19, 78-85

Kazak, E A, Marvin, R S (1984) Differences, difficulties and adaptation Stress and social networks in families with a handicapped child **Family Relations**, 33, 67-77

Kazak, A E (1987) Families with disabled children, stress and social networks in three samples **Journal of Abnormal Child Psychology**, 5,(1), 137-146

Kew, S (1975) **Handicapped and family crisis: A study of the siblings of handicapped children**. London Pitman Publishing Ltd

Lobato, D (1983) Siblings of handicapped children **Journal of Autism and Developmental Disorders**, 13, (4),347-364

Lobato, D J (1990) **Brothers, sisters and special needs: Information and activities for helping young siblings of children with chronic illnesses and developmental disabilities**. Baltimore PH Brookes Pub, Co

Maglajlik, D V, Jordan, J E, (1974) Attitude-behaviors toward retardation of mothers of retarded and nonretarded in four nations **Training School Bulletin**, 71, 9-16

McKeever, P (1983) Siblings of chronically ill children **American Journal of Orthopsychiatry**, 53, (2), 209-218

Miller, B B Cantwell, D P (1976) Siblings as therapist A behavioral approach. **American Journal of Psychiatry**. 133 (4), 447-450

Morgan, S B (1988) The autistic child and family functioning A developmental family systems perspective **Journal of Autism and Developmental Disorders**, 18,(2), 263-280

Ozyurek, M (1988) **Engelli kişilere yönelik değiştirilen tutumların sürekliliği**. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları

Pfouts, J H (1976) The sibling relationship A forgotten dimension **Social Work**, 21, 200-204

Powell, T H, Ogle, P A (1985) **Brothers and sisters a special part of exceptional families**. Baltimore Paul H Brookes Publishing Co

Roehner, G A (1959) A study of certain public attitudes toward the orthopedically disabled **Unpublished PhD Dissertation**, New York University

Salisbury, C L (1985) Internal consistency of the short form of the questionnaire on resources and stress **American Journal of Mental Deficiency**, 89, (6), 610-616

Seligman, M (1983) Sources of psychological disturbance among siblings of handicapped children M Seligman (Ed). **The Family with a handicapped child: Understanding and treatment**. Orlando, Grune and Stratton,

Şen, F M (1991) İşitme engelli kardeşi olan çocukların psikolojik durumlarının incelenmesi **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ankara Üniversitesi

Stewart, D A, Benson, G T Lindsey, J D (1987) A Unit Plan for siblings of handicapped children **Teaching Exceptional Children**, Spring, 24-28

Summers M, Birdge, J, Summers, C R (1991) Sibling Support groups **Teaching Exceptional Children**, 23 (4), 20-25

Triandis, H C, Adamopoulos, J, Birnberg, P (1984) Perspectives and issues in the study of attitudes R L Joones (Ed) Attitudes and attitude change in special education Theory and practice (pp 21-40) Virginia Eric Clearinghouse on Handicapped and Gifted Children

Yuker, H E, Block, J R Young, J H (1970) **The "Measurement of attitudes toward disabled persons"**. New York Human Resources Foundation